

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 59
NUMMER 4
SEPT-OKT 2012

3 Hoe een Russisch dorp overleeft

– Paul Baars

7 Verbreding oecumenische beweging?

– Geert van Dartel

In de Fitzroykerk te Belfast (N-Ierland) spraken theologen, onder wie Orthodoxe, over de relatie tussen oecumene en interreligieuze dialoog. (Foto: G. van Dartel)

8 Meditatie: Pokroficoon

– Paul Brenninkmeijer

11 Aleksej Tolstoj's Ballade

– Dolf Bruinsma

14 Vernieuwing Russische icoonschilderkunst

– Paul Brenninkmeijer

17 In Memoriam p. Gabriël

– Dolf Bruinsma

19 Efrem als inspiratie voor nu

– Leo van Leijsen

21 Korte berichten

23 Liturgieagenda

In dit Pokrofnummer gedenken we met eerbied pater Gabriël Münninghof. Dolf Bruinsma memoreert zijn leven. Met zijn overlijden op 8 juni 2012 is een tijdperk afgesloten. Veel leden van de Pokrofgemeenschappen, maar evenzeer de lezers van Pokrof bewaren aan hem dankbare herinneringen.

Paul Baars geeft een impressie van het dorp Gorboénovo Gorá in de Russische provincie Pskov. Tijdens de consultatie van Societas Oecumenica in Belfast was de centrale vraag: moet de oecumene haar horizon verbreden? Geert van Dartel schrijft over de inbreng van enkele orthodoxe theologen. Paul Brenninkmeijer vertelt over de icoon van de Bescherming van de Moeder Gods en de meervoudige betekenis van de sluier (*pokrof*). Aleksej Tolstoj schreef in de 19^e eeuw een ballade over Johannes van Damascus. Dolf Bruinsma laat enkele aspecten uit het leven en de nalatenschap van deze verre neef van Lev Tolstoj voor ons oplichten. Russische icoonschilderkunst blijft boeien. De heropleving hiervan is onlosmakelijk verbonden met de naam van archimandriet Zenon. Paul Brenninkmeijer bespreekt diens visies. En Leo van Leijsen bespreekt Kees den Biesens boeiende boek over Efrem, een belangrijk auteur, die ons ook nu nog kan aanspreken.

Veel inspiratie en leesplezier toegewenst!

Dolf Langerhuizen, hoofdredacteur

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Wil van den Bercken, Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Josephien van Kessel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Katholieke Vereniging voor Oecumene,
Biltstraat 121, 3572 AP Utrecht, tel. 030 -
2326907, e-mail: secretariaat@oecumene.nl,
internet: <http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in Utrecht te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven. De abonnementsprijs is €20, giro 5679145 (codes voor overboekingen vanuit buitenland: IBAN: NL 61 INGB 0005679145 en BIC: INGBNL2A t.n.v. Tijdschrift Pokrof, Utrecht. Opmaak: VANDARTEL, Oss Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

Hoe een Russisch dorp overleeft

In de provincie Pskov wonen ongeveer 760.000 inwoners in een gebied anderhalf keer zo groot als Nederland. Het aantal inwoners neemt af, vooral op het platteland, omdat de mensen wegtrekken naar de steden. Daar woont tweederde van de bevolking. Voor Paul Baars als Nederlander is het een unieke ervaring: zo'n uitgestrekt gebied met zo veel ongerepte natuur en zo weinig mensen. Er heerst een rust en stilte die wij niet kennen. Na de perestrojka zijn op het platteland vrij veel kerken heropend en ook enkele nieuwe gebouwd. Hoe vergaat het deze kerken? Een indruk uit het dorp Gorbónovo Gorá, dat ik al jaren bezoek.

Het dorp lag oorspronkelijk in Letland. Het dorp was het landgoed van de familie Gorboenóv en is naar hen genoemd: de heuvel (gorá) van Gorboenov. Na de Tweede Wereld-

Het paard, de oude man Sergej, vader Artemi en de auteur brengen water rond in het Russische dorp Gorboenovo Gora. Sergej, die inmiddels overleden is, zei tegen de auteur: "Ik ben veteraan. Tijdens de oorlog ben ik met het Rode Leger tot in Berlijn gekomen. Ik heb daar Amerikaanse soldaten de hand geschud. Daarna heb ik nooit meer een buitenlander ontmoet."

oorlog werd het onderdeel van de Sovjet-Unie en door Rusland geannexeerd. Het dorp heeft zijn typisch Letse structuur behouden met een aantal verspreid liggende huizen en schuren.

Geschiedenis

Rond 1812, na de bloedige en mislukte inval van Napoleon in Rusland, kreeg het dorp een Russisch soldatenkerkhof met een kleine houten kerkhofkapel. Die kapel staat er nog, maar verkeert in een erbarmelijke staat. Ook de houten pastorie dateert uit die tijd. In 1920 bouwde de landheer een nieuwe stenen kerk, toegewijd aan de Ontslaping van de Moeder Gods. Uit documenten die ik in de pastorie vond, blijkt dat de orthodoxe parochie toen bloeide. Ze lag toen immers buiten de Sovjet-Unie, in het 'burgerlijke' Letland. Na de oorlog bleef de kerk open. Maar het dorp raakte in verval. De

landheer vluchtte naar Australië. De jongere Letse inwoners emigreerden geleidelijk naar Letland, jongere Russische inwoners trokken weg naar de stad. De landbouw verviel. Van de oorspronkelijke lutheraanse Letse bevolking zijn nog maar vijf mensen over.

Oude dorpsbewoners zijn een bijzonder slag mensen. Ze kunnen veel zelf. Ze hebben hun huisje zelf gebouwd inclusief de meubels en houden een moestuin en dieren. Ze stralen een vriendelijke rustige nostalgie uit. Wanneer je met ze praat gaat het al snel over vroeger: "Ach, we hadden zo'n mooi dorp".

Nieuwe bewoners en initiatieven

Toch is er de laatste jaren een kentering. Er vestigen zich enkele nieuwe mensen in het dorp, die in leegstaande huisjes niet alleen hun datsja inrichten, maar ook enige activiteiten ontplooiën. Drie broers hebben de voormalige kolchoze overgenomen. De broer die ik het beste ken, heet Sergej. Hij heeft het rollend materieel hersteld met allerlei oude onderdelen: tractoren, auto's, busjes en aanhangwagens. Kolja en Olga zijn eigenlijk muzikanten uit Sint-Petersburg. Ze verhuren daar hun appartement aan buitenlanders en leven het grootste deel van het jaar in het dorp. Kolja heeft er een bedrijf

| *Gezellig samenzijn na de Goddelijke liturgie.*

opgericht, dat inmiddels vijf werknemers heeft. Ze plukken paddestoelen in de uitgestrekte bossen en verkopen die aan restaurants in Pskov en Sint-Petersburg: vers, gedroogd of gemarineerd, voor - omgerekend - € 15 per kilo. Omdat er nog geen echte grens is verdienen sommige dorpsbewoners 's nachts nog wat bij met smokkel. Er zijn nu verschillende auto's in het dorp en men helpt elkaar wanneer er iets nodig is uit de stad.

Ook Victor, het voormalig hoofd van de KGB van Pskov, en zijn vrouw wonen nu in het dorp. Deze man is een van de weinige mensen met zo'n verleden die spijt hebben betuigd. Hij is christen geworden in de Orthodoxe Kerk, heeft zich laten dopen en heeft later ook meegewerkt aan een serie boeken waarin alle politieke processen worden beschreven die de communisten in de provincie hebben uitgevoerd. Die boeken hebben een rol gespeeld bij de rehabilitaties die na de *perestrojka* hebben plaatsgevonden, en zelfs bij de heiligverklaring rond het jaar 2000 van enkele 'nieuwe martelaren en belijders'. Dit bejaarde echtpaar vormt nu een van de drijvende krachten achter de parochie van het dorp.

Tien jaar geleden kwam vader Artemi met zijn vrouw Olga in het dorp. Artemi is best geleerd. Hij studeerde in Sint-Petersburg aan de Geestelijke Academie. Gelukkig heeft het dorp elektriciteit en telefoon, zodat hij via zijn computer de hele wereld over kan. Inmiddels hebben ze drie dochters. Vader Artemi voelt zich hier thuis. Hij trekt met zijn kinderen de natuur in. Hij maakt daarbij prachtige foto's van de omgeving. Voor de kinderen is het wel moeilijk om speelkameraadjes te vinden. Alleen op de voor-malige kolchoze zijn enkele leeftijdgenootjes. Olga mist veel meer de sociale contacten van de stad. Maar gelukkig komen er regelmatig vrienden op bezoek uit Moskou, Sint-Petersburg, Krasnojarsk en zelfs Nijmegen. Artemi's moeder woont sinds kort ook in de pastorie.

Buurdorp

In het dorp Katsjánovo, een groter dorp in de buurt, is nog een school. Vader Artemi's Engelse taal is niet geweldig en Olga heeft al tien jaar geen piano meer gespeeld, maar hij geeft daar nu Engels en zij pianoles. Volgend jaar gaat Artemi de wiskundeles doen en neemt Olga het Engels erbij. Een andere priester geeft het vak 'Orthodoxe cultuur', de Russische variant van ons godsdienstonderwijs zoals dat sinds enkele jaren wordt gegeven. Dit maakt hun wereld een stuk groter en brengt ook wat geld binnen. De directrice van de school, Tatiana Nácha, is erg gelukkig met hen, omdat het heel moeilijk is

docenten te krijgen voor zo'n afgelegen school. Tijdens mijn bezoek in mei 2012 vroeg vader Artemi mij een les Engels te geven aan de hoogste klassen. Een vriend van Artemi heeft in Moskou een computerwinkel. Hij gaf de school tien goede tweedehandscomputers. Ze gaan dus vooruit!

Kerkelijk leven

Een benoeming als priester in een dorp wordt niet altijd als erg eervol ervaren. Veel dorps-priesters blijven in de stad wonen, waar ze een baan hebben. Ze komen alleen voor de liturgie in het dorp. Vader Artemi woont wel in het dorp en kan met iedereen goed opschieten. Daardoor krijgt hij van alle kanten hulp. De kerk vormt echt de ziel van het dorp. Meer dan de helft van de inwoners gaat ook regelmatig naar de zondagse liturgie. Er zijn dan zo'n 15 mensen, waarvan de helft kinderen. Iedereen is heel toegewijd. De kinderen worden goed bij de viering betrokken en vinden het geweldig wanneer ze in processie met vaandels en iconen rond de kerk mogen lopen. Alles is heel eenvoudig en zo kort mogelijk. Het koor bestaat uit één persoon, matoesjka Olga. Ik moet altijd meezingen, maar dat is niet eenvoudig. Olga kent de kerktönen niet. Ik probeer mij maar aan haar unieke 'toon 9' aan te passen. Het lijkt de aanwezigen niet te storen: "Jullie zongen net zo goed als in de kathedraal van Pskov!" kreeg ik te horen. Speciaal voor de gasten, houdt vader Artemi wat zenuwachtig een korte preek. Het interieur van de kerk is vervallen. Maar ook dat stoort niet: het heeft toch een zekere charme.

Na de viering drinkt iedereen uitgebreid thee met hapjes in de pastorie. De kinderen vinden eindelijk speelkameraadjes en verdringen elkaar niet alleen rond de bal in de tuin, maar ook rond de computer in de huiskamer. De moderne wereld dringt dus ook hier door. De gelovigen moeten soms flinke afstanden afleggen om bij de kerk te komen. Daarom is er alleen zondags een Goddelijke Liturgie. De grote feesten worden meestal door de priesters van de

De kinderen van de parochie, 's zondags met de bal rond de computer.

regio samen gevierd, de ene keer in het éne dorp, de andere keer in het andere.

Rond de kerk is een groot kerkhof. Ik ontdekte daar een merkwaardige plaatselijke gewoonte. Men laat al bij het leven een graf inrichten. Op de grafsteen staat dan wel de geboortedatum, maar nog niet de sterfdatum.

De parochie heeft niet zo veel uitgaven, maar ook weinig inkomsten. De familie Gorboenóv stuurt ieder jaar wat geld om de graven van de familie te onderhouden. Vader Artemi en matoesjka Olga hebben hun baan op de school, en de dorpelingen geven van alles. Maar dat is onvoldoende om het gebouw te onderhouden. Het is in een

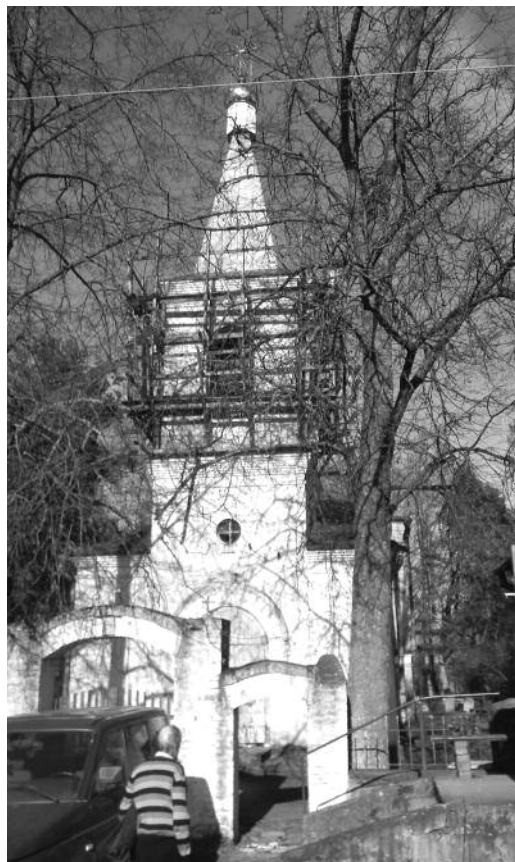

| De pastorie van Gorboenovo Gora, gebouwd rond 1820.

slechte staat. Er is verwarming in de kerk, met houtblokken, maar wanneer het erg koud is, gebruikt men een kleine kapel, die in de pastorie is ingericht. Vooral de toren en het dak hebben een opknapbeurt nodig. Er is een begin gemaakt, maar de werkzaamheden stagneren. Het bisdom heeft andere prioriteiten. Ook de oligarchen hebben andere prioriteiten. Ze zetten met gemak een nieuwe kerk neer naast hun eigen villa, tegenover een hotel, of ergens in het niets, bij voorbeeld op een plaats waar een familielid is omgekomen. Maar in zo'n dorp valt voor hen geen eer te behalen.

Goede en slechte dorpen

Met Gorbóenovo Gorá gaat het vrij goed. Maar niet alle dorpen in de omgeving lopen goed. In een dorp tien kilometer verderop drinken en stelen de mensen alleen maar. Veel mensen zijn er ziek en gehandicapt. Er is geen werk. Ze komen in 'mijn' dorp bedelen. Andere dorpen verdwijnen helemaal. Toch zie ik de laatste jaren meer initiatief. Ik zie meer koeien en schapen. Fietsen en mobiele telefoons hebben hun intreden gedaan. De mogelijkheden voor extensieve en biologische landbouw in dit gebied lijken mij enorm. Ik krijg altijd heerlijke honing en paddestoelen mee. Maar waarom organiseert bijna niemand wat? Botst dat met bepaalde gevestigde belangen? Er is nu een overeenkomst tussen Nederland en de provincie Pskov voor samenwerking op het gebied van de landbouw. Zal dat wat brengen?

| De kerk van de Ontslaping van de Moeder Gods uit 1920, de orthodoxe Kerk van Gorboenovo Gora.

Moet de oecumenische beweging haar horizon verbreden?

De tweejaarlijkse consultatie van de Societas Oecumenica die van 23 tot 28 augustus in het Noord-Ierse Belfast plaatsvond, ging over de relatie tussen oecumene en interreligieuze dialoog. Meer dan zestig theologen uit verschillende Europese landen namen aan de consultatie deel. De bijeenkomsten vonden plaats in de presbyteriaanse Fitzroykerk vlak bij de Queens Universiteit van Belfast.

De consultatie ging over de vraag of oecumene en interreligieuze dialoog nog wel als twee afzonderlijke aandachtsvelden beschouwd moeten worden. Is die scherpe afbakening nog wel houdbaar nu de oecumenische beweging op haar grenzen is gestoten, de kerken in crisis verkeren en het levensbeschouwelijk pluralisme wereldwijd aan betekenis wint?

Debat

Op de consultatie werd deze vraag verschillend beantwoord. Enerzijds was er het pleidooi van Konrad Raiser, de oud-secretaris van de Wereldraad van Kerken, en John D'Arcy May, een Australische religiewetenschapper en vroegere directeur van de Irish School of Ecumenics. Zij pleitten nadrukkelijk voor een *paradigma-shift* in de oecumene. Volgens Raiser staan kerken in de huidige situatie voor de uitdaging om gezamenlijk duidelijk te maken wat de christelijke identiteit inhoudt en wat de kern van de christelijke boodschap is.

Daartegenover stond het pleidooi van met name Duitse theologen zoals Oliver Schuegraf en Hans-Peter Grosshans om het onderscheid tussen beide aandachtsvelden helder te houden. De lutherse theoloog Schuegraf tekende aan dat het praktisch gezien onmogelijk is om naast deskundigheid in de oecumenische dialoog tussen de christelijke kerken tegelijkertijd een zelfde deskundigheid op het terrein van de interreligieuze dialoog te ontwikkelen. Voor Grosshans, directeur van het Evangelisch

Instituut voor Oecumene in Münster, is het onderscheid tussen beide aandachtsvelden ook geworteld in fundamentele theologische verschillen.

Orthodoxe inbreng

De bijdrage van de orthodoxe theologie kwam van theologen uit Rusland en Roemenië. De orthodoxe priester Georgij Zaverhinskij van het patriarchaat van Moskou die als *scolar* verbonden is aan de Irish School of Ecumenics, hield een inleiding over Triniteit en interreligieuze dialoog. Tegen de achtergrond van de visie van de katholieke, Indiaas-Catalaanse theoloog Raimon Pannikar op de verschillende modellen van interreligieuze dialoog ging hij in op de betekenis van de orthodoxe denkers Gregorius Palamas en Mircea Eliade. Zijn positieve benadering van de interreligieuze dialoog was een eye-opener.

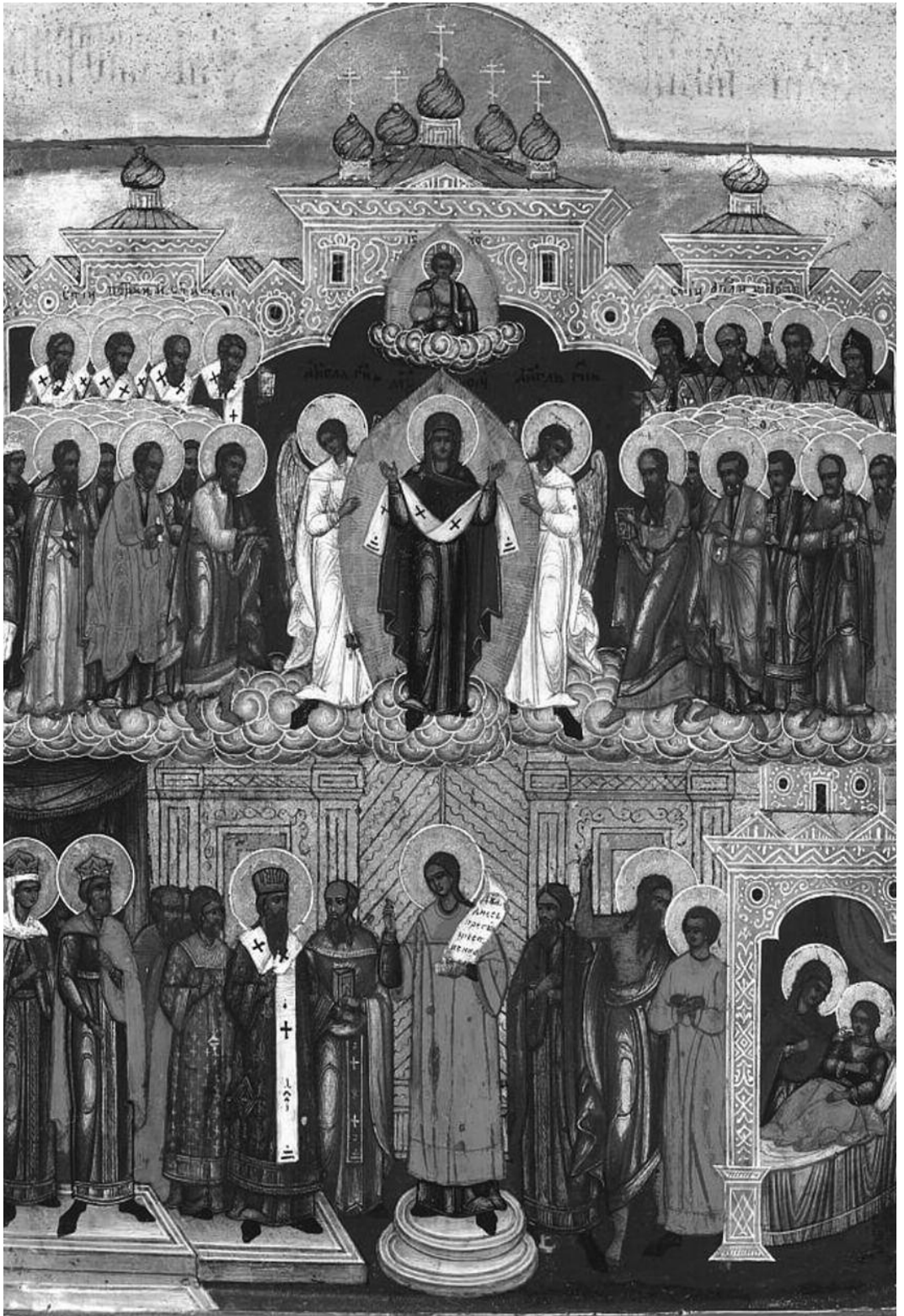
De jonge Roemeens-orthodoxe priester, dr. Mihai Iordache, voormalig secretaris van patriarch Teoctist en patriarch Daniel en momenteel werkzaam aan de universiteit van Boekarest, hield een workshop over gemeenschappelijke waarden. Aan de hand van teksten van de Roemeense filosoof Mircea Eliade legde hij uit dat de waarden van alle grote religies ingebed zijn in de idee van het heilige en in de spiritualiteit. Hij sprak er zijn zorg over uit dat het besef van het heilige in het hedendaagse westers christendom onder druk staat, waardoor uiteindelijk ook waarden in het geding kunnen komen.

De Amerikaanse in Praag gevestigde theoloog, dr. Tim Noble, hield een workshop over de vruchtbare contacten van orthodoxe theologen met diverse anderen in het Parijs van de jaren twintig.

Budapest 2014

De volgende consultatie van de *Societas Oecumenica* wordt in augustus 2014 in Budapest gehouden en zal naar alle waarschijnlijkheid gaan over 'oecumenische katholiciteit'.

Geert van Dartel

Bescherming van de Moeder Gods

Meditatie bij de icoon van Pokrof

In de eerste helft van de tiende eeuw had Andreas, 'dwaas omwille van Christus', een visioen van de Moeder Gods. Het gebeurde in de Blachernenkerk te Constantinopel. In de nacht kwam Andreas samen met zijn leerling Epiphanes de kerk binnen en toen gebeurde het. De Moeder Gods schreed samen met Johannes de Voorloper, Johannes de Evangelist en vele andere heiligen achter haar aan, naar het centrum van de kerk. Daar bleef ze lange tijd in gebed verzonken. Daarna liep zij naar de koninklijke deuren van de iconostase, waar zij een tweede keer in gebed neerknielde. Daarop nam de Moeder Gods haar lichtende sluier af, hield hem boven haar hoofd en spreidde hem uit over de gelovigen in de kerk. Hier komt de naam Pokrof vandaan, de naam ook van ons tijdschrift. Pokrof betekent sluier. Maar door deze gebeurtenis, heeft de sluier, Pokrof genaamd, ook de betekenis van bescherming gekregen. Andreas en zijn leerling waren de enige getuigen van het wonder. De andere gelovigen voelden wel de aanwezigheid van de Moeder Gods, en zongen spontaan een litanie voor de Moeder Gods.

Er is mogelijk een historische grond voor deze verschijningslegende. Elke vrijdag werd in de Blachernenkerk het lijden van Christus herdacht. De kerk was dan sober ingericht. De kleurige mozaïeken, in het bijzonder die van de Moeder Gods in de absis, werden met doeken afgedekt, als teken van rouw om het lijden en sterven van Christus. Als herinnering aan het scheuren van het voorhangsel van de tempel op het moment van Jezus' sterven, liet men het kleed in de absis, dat de beeltenis van de Moeder Gods bedekte, naar beneden vallen. Dan zagen de gelovigen de Moeder Gods 'verschijnen'. In de Blachernenkerk werd ook het kleed van de Moeder Gods bewaard. Deze belangrijke relikwie, het Maphorion, was door vriendinnen van Maria na haar ontslapen in Jeruzalem bewaard. De zuster van keizer Theodosius nam het doek in 451 mee naar Constantinopel.

In de Byzantijnse liturgie wordt de herdenking van het Pokrofwonder gecombineerd met een tweede feest op 1 oktober, het feest van de zanger Romanos, de Melode genaamd. Romanos, diaken in dezelfde Blachernenkerk, was door zijn medediakens uitverkoren om de kersthymne te zullen gaan zingen in de nachtelijke liturgie. De keizer en de keizerin zouden erbij aanwezig zijn. Romanos kon echter niet zingen en met grote angst ging hij naar bed. 's Nachts verscheen hem de Moeder Gods, die de tekst en de melodie bij de zanger in de mond stopte. Tijdens de daarop volgende nachtelijke liturgie zong Romanos, tot ieders verbazing en niet in de laatste plaats tot die van hemzelf, de gezangen als een volleerd zanger. Aan Romanos wordt de Akathist-hymne ter ere van de Moeder Gods toegeschreven. Op de iconen van 1 oktober worden beide wonderen in twee helften – boven en onder – van de icoon afgebeeld. We zien een kerkgebouw, bekroond door een aantal koepels. De Moeder Gods, haar armen in

orante houding geheven en met in haar handen de breed gespreide stola, zweeft op enkele wolken. Ze wordt geflankeerd door een grote groep heiligen. Op de rechterzijde onder in de icoon is Andreas, de dwaas omwille van Christus, afgebeeld, herkenbaar aan zijn ontkleed bovenlichaam. Naast hem staat zijn leerling Epiphanes. Centraal in het onderste deel van de icoon staat de diaken Romanos, te herkennen aan zijn diakenstola. Links en rechts van hem staan keizer Leo en patriarch Gennadius afgebeeld.

Op 1 oktober viert de kerk de Bescherming van de Moeder Gods. Het werd een teken van de steun die de gelovigen van de Moeder Gods verwachtten bij de dreiging van vijandelijke aanvallen. Dat deze bescherming door een sluijer wordt uitgebeeld geeft te denken. Een sluijer die over de gelovigen uitgespreid wordt is een beeld van bescherming. Maar een sluijer is ook een verhuiling. Gods beschermende liefde die door Maria over ons wordt afgeroepen, wordt in de bijbel vaak verslui-

erd aangeduid. Als Mozes de berg afdaald waar hij in Gods nabijheid heeft verkeerdt, bedekt hij zijn gezicht met een doek, om de glans op zijn gezicht niet aan de Israëlieten te laten zien – net als de wolk die enerzijds de aanwezigheid van God uitbeeldt, maar Gods aanwezigheid ook verhult. Zo is Gods bescherming ook in ons eigen leven verhuld. Vaak ontdekken wij pas achteraf in ons leven hoe God ons met Zijn hulp nabij was. Tevoren meenden wij in een moeilijke periode vaak, dat we alleen op onszelf aangewezen waren

Het feest van Pokrof vertelt ons dat we in zulke zware momenten niet moeten twijfelen, maar blijven vertrouwen. Eens zal de sluijer die over alles ligt, worden weggenomen.

'Johannes van Damascus'

De Ballade

Aleksej Tolstoj als jongeman. Hij was jarenlang een fervent jager. Schilderij door Karl Brullov.

woestbaar”, volgens Marko Fondse. “Vooral belangrijk als een tijdsbeeld,” staat in het voorwoord van Theun de Vries bij de Pegasus-uitgave (1954).

Tijdsbeeld?

Of je echt van een tijdsbeeld kunt spreken, staat te bezien. Aleksej Tolstoj had veel belangstelling voor de geschiedenis van Rusland, maar gebruikte die vooral om zijn eigen ideeën aanschouwelijk te maken – over de oorspronkelijke Russische waarden uit de Kievse tijd, die sinds de invallen van de Tataren verloren waren gegaan. Hij wil de lezer bewust maken van wat slecht en goed is. Je ziet het aan de personages: de *opritsjniki*, de persoonlijke lijfwachten van de tsaar, gaan moordend en verkrachtend door het land; de bojaren – de adel – belichamen moed, opofferingsgezindheid en trouw aan de tsaar. En de tsaar zelf, ach, die wordt verscheurd tussen zijn paranoia en zijn christelijk geweten. Alleen een oude religieuze zegt hem af en toe ongezouten de waarheid, en Boris Godunov is

de enige die zijn verstand erbij houdt. Het is of het over Stalin gaat: in zijn naam gebeuren de meest verschrikkelijke dingen, maar de heerser kan niet alles weten.

Het is zeker geen vervelend boek, er zit vaart en hartstocht in, en het is vooral plezierig voor de romantische russofiel. Een historische roman uit de laat-romantiek, onder invloed van Walter Scott.

In die romantiek passen ook de vier vampierverhalen die Aleksej Konstantinovitsj Tolstoj schreef, waarvan twee in het Frans. Bij ons verschenen ze in de vertaling van Marko Fondse: *Oepyr – vier vampierverhalen* (uitg. Bert Bakker Amsterdam, 1977). Ze zijn jammer genoeg niet erg eng, maar wel onderhoudend.

Leven

Aleksej Tolstoj woonde een groot deel van zijn jeugd bij zijn oom, nadat zijn ouders waren ge-

Aleksej Konstantinovitsj Tolstoj (1817-1875) werd niet zo beroemd als sommige tijdgenoten (Poesjkin, Gogol', Fet) of als zijn verre neef Lev Tolstoj. Hij is misschien wat door die grote namen overschaduwd. Hij schreef gedichten, balladen, toneel, een historische roman. Hier gaat het vooral over een van zijn balladen: Ioann Damaskin, 'Johannes van Damascus'.

Van de Russische schrijver Aleksej Konstantinovitsj Tolstoj kennen we in het Nederlands vooral zijn historische roman *Iwan de Verschrikkelijke*. De eigenlijke titel is *Vorst Serebrjanin*, maar de persoon van de tsaar komt de Nederlandse lezer wat bekender voor. “Welhaast onleesbaar”, vond Karel van het Reve, “onver-

scheiden. De ongestoorde natuur van de Oekraïne zal hem altijd bijblijven. Hij had een onbezorgde en vooral studieuze jeugd. Hij leerde goed zijn talen, de familie stond in nauwe betrekking met de kringen rond de tsaar en met zijn oom maakte hij mooie reizen door Duitsland en Italië. De overlevering wil dat hij en zijn oom tijdens een verblijf in Weimar Goethe bezochten. Hij zat bij de grote man op schoot, die vriendelijk met hem praatte en hem op het eind een mammoet-tand gaf, met een schip erop getekend.

Zijn invloedrijke familie bezorgde hem steeds veelbelovende posten op verschillende ministeries, maar hij had er geen zin in. "Ik ben geen goede soldaat, geen goede ambtenaar, maar wel een goede schrijver", liet hij tsaar Aleksandr II weten, die hem vervolgens van zijn verplichtingen ontsloeg.

Hij werd een populaire schrijver, en, gewend om op grote voet te leven, raakte hij aan het eind van zijn leven in de schulden. Hij, de aristocraat, raakte vervreemd van het gewone leven en werd in zijn laatste tien jaren door allerlei kwalen be-

zocht. In 1875 stierf hij aan een overdosis morfine.

De ballade

Op deze plaats interesseert ons vooral de ballade *Johannes van Damascus*. Het verhaal zelf is mooi genoeg. De kalief die het overwonnen Damascus beheert, heeft een aantal christenen in dienst die hem helpen met staats- en rechtszaken. Bijzonder geliefd door de kalief is Johannes. Maar in de weelderige omgeving van de paleizen is Johannes rusteloos en somber. Hij verlangt naar de eenzaamheid en stilte van steppe en bos. Meer dan eens heeft hij zijn schoonklinkende stem verheven tegen de ketterijen, steeds in kunstige bewoordingen. Van Damascus tot de keizerstad Constantinopel is zijn strijd voor de iconenverering bekend.

Het rumoer en de schittering van het hofleven staan hem tegen. Hij zegt tegen de kalief dat hij is geboren als zanger, om met vrije stem God te prijzen. De kalief prijst zijn bestuurlijke kwaliteiten en biedt hem zijn vriendschap aan. Maar Johannes beroept zich op de warmte die in hem is, "waardoor de schepping bestaat", en waarin hij de Schepper wil dienen. Alle schatten van de natuur zijn een afschaduw van een verborgen schoonheid, die leeft in de ziel van de uitverkorene.

Op die woorden laat de kalief Johannes gaan. Deze laat op zijn beurt zijn dienaren vrij, en zijn bezittingen raken met stof overdekt.

Dan volgt de zoektocht door de zanger: het verlangen om zich met de schatten van de natuur te versmelten, een hoge opdracht voor zijn zingen te vinden, om de kudde naar de bron te leiden.

Hij bereikt de helen waarin de monniken leven, in het dal dat een muur is tegen de Saracenen, een kerkhof van wereldse oogmerken, en een wieg voor nieuw leven. De monniken, tot wie zijn faam al is doorgedrongen, vinden het een eer hem in hun midden te hebben. Maar op de vraag van de abt: "Wie zal zijn leraar, zijn 'starets', zijn?" ontstaat aarzeling: wie van hen is waardig genoeg?

De monnik die dan als starets naar voren treedt, is zeer streng. Het gaat hem niet zozeer om vastenoefeningen en veelvuldige diensten, maar hij eist van zijn leerling dat deze voortaan zijn mond houdt: geen nodeloze geluiden meer, geen ledig gezang, maar droefheid en innerlijk gebed. Iedereen is verward, vooral Johannes, want waren zijn gezangen niet steeds ter ere Gods? Maar hij gehoorzaamt zijn starets. De klanken zwijgen nu, alleen geldt nog het stille licht van

Johannes van Damascus, fragment van Russische prent, 19^e eeuw.

zijn liefde tot God.

Het klooster is stil, alleen de steeds zich herhalende gezangen klinken, en de geluiden van de natuur. De tijd verstrijkt langzaam, de dagen reien zich in verveling aan. Herinneringen en gedachten roepen liederen op, die echter niet gezongen mogen worden. Het hart blijft ongehoorzaam, en verlangt naar de vrijheid van het scheppende woord.

Dan wordt Johannes benaderd door een monnik wiens broer is gestorven, en die hem smeekt om een lied ter verlichting. Op de tegenwerping van Johannes dat het zingen hem verboden is, zegt de monnik dat de starets een paar dagen weg is en niets hoeft te weten, en hij vergelijkt de zanger met een arts die er is om de wonden te verzorgen. Waarna de overweging dat het God onwelgevallig is dat de vrije gedachte wordt onderdrukt.

Dan klinkt voor de gestorvene de trobaar van Johannes van Damascus:

Welke zoetheid die het leven geeft
Is vrij van het verdriet op aarde?
Welke hoop heeft enige waarde,
Waar is de mens die gelukkig leeft?
Wat is het nietig en voorbijgaand
Wat we met moeite hebben vergaard,
Welke aardse roem is nog iets waard,
Wat is stevig en vaststaand?
Alles is schaduw, as en rook,
En verdwijnt in stoffige wervelwinden,
Aan het eind zal slechts de dood
Ongewapend vinden.
Krachteloos blijft de machtige staan,
Vergeefs is 't bevel van de koning.
Heer, neem uw ontslapen dienaar aan
In de zaligheid van uw woning.

(Aleksej Tolstoj, vert. uit Russisch: D. Bruinsma)

En dan verschijnt toch nog de starets, die vermaant dat men bij een sterfgeval niet moet zingen, maar wenen. Johannes legt uit hoe onweersstaanbaar zijn aandrang was, maar de leraar stuurt hem weg. Op de tegenwerpingen van de monniken – Johannes is toch een sieraad voor de eer van de Kerk – krijgt hij nog één kans: als penitentie moet hij met zijn handen de binnenplaats schoonmaken.

De dichter neemt het vervolgens op voor de vernederden, die door Christus worden beschermd. “Vernederden, sta op met Christus!” De starets, nu van alles vervreemd en roepend

naar de dood, krijgt een nachtelijk visioen: in zijn grot verschijnt in een lichtschijnsel de heilige Maagd, met in haar armen het slapende kind. Zij vraagt waarom hij Johannes vervolgt, die met zijn hemelse, door God gegeven stem de wonden van de mensen heelt. De starets roept Johannes bij zich, omhelst hem, en spoort hem aan “zijn heilige bezieling uit zijn klinkend hart te laten vloeien”. “Kind, vergeef mij, bid ik je, dat ik door mijn grofheid een belemmering was voor het vrije woord”.

Overwegingen

Het genre van de ballade was populair in de 19e eeuw, toen veel landen op zoek waren naar hun nationale identiteit. We kennen de Engelse en Duitse romantici. Bij ons schreef Hofdijk zijn *Kennemer Balladen*. In die traditie kun je ook de balladen van Tolstoj plaatsen. Maar bij hem zijn het niet louter romantische verhalen; ze bevatten ook overwegingen en zelfs gebedsachtige passages.

Opvallend genoeg waren er al problemen vóór het gedicht in druk verscheen. De voorzitter van de Derde Afdeling, waar men zich bezig hield met de censuur, zag er een oproep tot revolutie in, wegens de herhaalde nadruk op het vrije woord. Het verweer van Tolstoj was dat zijn verhaal rechtstreeks steunde op de *Tsjetji Mineji*, de officiële verzameling van heiligenlevens. De tsaar maande tot voorzichtigheid, maar de tsarina vond het een mooi gedicht, en om de vorstin niet voor het hoofd te stoten gaf de minister van Opvoeding, die er tenslotte over ging, het groene licht. Het gedicht werd in 1859 afgedrukt in de *Russkaja Beseda* ('Het Russische Gesprek').

Het is ook opvallend hoe vaak “het vrije woord” ook in het werk wordt benadrukt. Veel commentatoren menen ook dat Tolstoj hier vooral bezig was met zijn eigen schrijverschap. Hij was van mening dat de kunst haar eigen wetten heeft en niet kan worden gedicteerd vanuit officiële moraal, ideologie of godsdienst. Het zingen ontstaat uit een bezieling die van God komt, of van iets anders dat groter is dan de zanger zelf. Maar wel heeft het een publieke functie, door de weg te wijzen voor de onderscheiding tussen goed en kwaad.

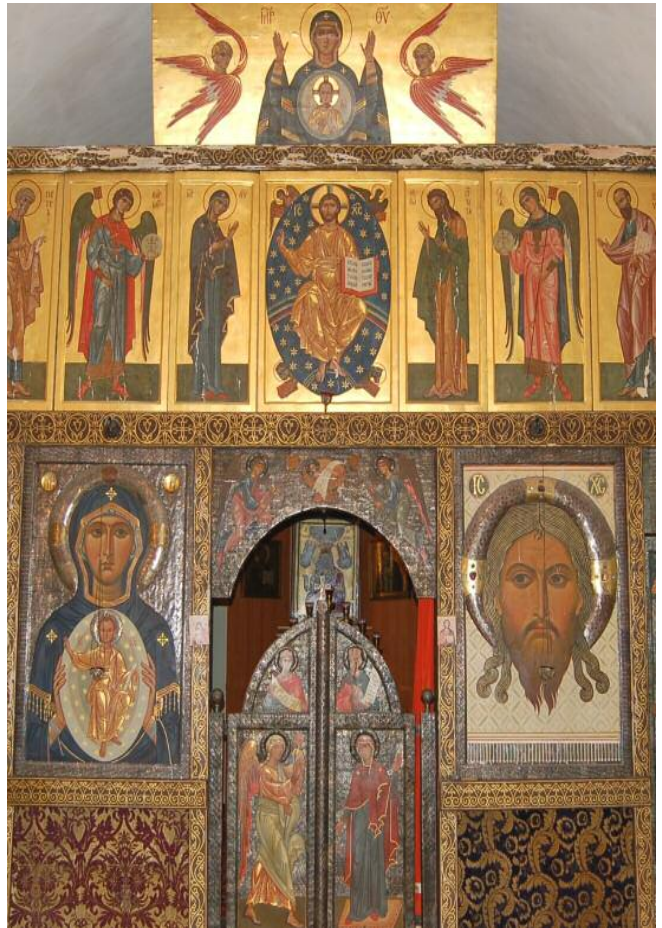
Of is er misschien toch een theologische kant: in de nogal eens gehoorde uitspraak dat juist het geloof de ware vrijheid geeft?

Dolf Bruinsma

Verheffen tot de hoogte van het goddelijk visioen

Vernieuwing van de Russische icoonschilderkunst

De heropleving van de Russische icoonschilderkunst is onlosmakelijk verbonden met de naam van archimandriet Zenon (*1953), monnik van het klooster van de Ontslaping van de Moeder Gods in Pskov. Voor vader Zenon gaat het niet alleen om ambachtelijke bekwaamheid en ook niet om het louter kopiëren van een voorbeeld, maar hij schildert vanuit een diep doorleefd geloof dat vooral liturgisch wordt gevoed. De icoon is dan ook de vrucht van een kerkelijk bewustzijn en niet de persoonlijke schepping van een kunstenaar. In Iconpainting Talks, een Engelstalige uitgave uit 2003, komt Vader Zenon aan het woord. Paul Breninkmeijer bespreekt op grond hiervan diens visies.

Vader Zenon staat zeer kritisch tegenover icoonschilders bij wie het ontbreekt aan de spiritualiteit vanuit een kerkelijk, liturgisch bewustzijn. Men zoekt het te snel in een ongebonden estheticisme. In de tijd van de Russische Synode (vanaf 1721 tot 1918), die door de tsaren aan de kerk was opgelegd, kwamen er schilderijen in westerse stijl, die ons vaak 'zoetelijk' aandoen. Men noemt ze 'realistisch', maar ze roepen op geen enkele manier het mysterie op.

Herleving

In navolging van de negentiende-eeuwse histo-

Iconostase met iconen van de hand van vader Zenon in de kapel in de crypte van de kathedraal te Pskov, Rusland (Foto: Andrew Gould).

ricus Karamzin zag men de iconen die door de Oud-gelovigen volgens de oude tradities werden geschilderd, als 'barbaars'. Een echte herleving van de oorspronkelijke icoonschilderkunst werd op die manier noodzakelijk. Ze kreeg door het werk van Ouspensky en Krug in de 20^e eeuw in Parijs en door het werk van vader Zenon in Rusland vooral na de val van het communisme (± 1990) een nieuwe bloei. Maar nog steeds is er

in de kerkelijke winkels het ruime aanbod van goedkope iconen, in massaproductie gemaakt, die niet beantwoorden aan de eisen die men aan een icoon mag stellen.

Sobornost, gemeenschap

L. Ouspensky schreef in zijn boek *Theologie van de Icoon* dat, terwijl in de tijd van het iconoclasme de kerk de icoon heeft gered, in onze tijd de icoon de kerk moet redden. De herleving van de icoonschilderkunst gaat daarom samen met een herleving van het kerkelijk leven als geheel. De icoon is ontstaan uit de ervaring van de Hemel en van de Liturgie. Daarom is het schilderen van iconen altijd gezien als een ministerium, als een dienstwerk, net als de Liturgie zelf. Buiten de ervaring van de kerk heeft de icoon eigenlijk geen betekenis. Iconen zijn een wezenlijk en integraal onderdeel van de liturgie. Zij zijn een van de manieren om het Evangelie te verkondigen. De achtergrond van een icoon (achtergrond is niet het juiste woord) moet het licht uitstralen. Want "God is licht, maar leeft in het ontoegankelijk licht". Waar goud te kostbaar of niet voorhanden is, zijn het lichte kleuren. Een donkere kleur past dus niet. Het sleutelwoord van de echte vernieuwing van de icoonschilderkunst is het Russische woord *sobornost*, dat kerkelijke gemeenschap betekent. De kerk is wezenlijk conciliair. Slechts in een gezamenlijk beleefde eenheid, die verbonden is met de gehele kosmos en gericht op vergoddelijking van de gehele schepping, krijgt de icoon zijn juiste plaats. Aldus vader Zenon, die zich daarbij voegt in de canonieke iconografische traditie. Iedere icoon van vader Zenon volgt de canon van het icoonschilderen. Hij geeft daar steeds een nieuwe uitdrukking aan en een nieuwe betekenis. Zijn stijl is karakteristiek voor de strengheid van het monastieke leven en van de heremieten en komt voort uit diepe concentratie en vrede. Zijn iconen getuigen van de intensiteit van deze vrede. De eenheid van het kerkelijke en spirituele, van het samengaan van het hemelse en het aardse onder de heerschappij van Christus, wordt door de iconenschilder opgeroepen door middel van speciale technieken. Op de icoon van de Nederdaling ter Helle, de bekende verrijzenisicoon, zien we hoe deze vrede wordt bereikt. Christus die zich over Adam heen buigt, is centraal in de compositie. Adam, door de hand van Christus opgericht, vormt samen met Christus een opstijgende diagonaal die overgaat in Christus' wapperend kled. Het kruis in de hand van Christus betekent de vrede

die de dood te boven gaat en wijst naar de *sobornost*, die we uitgebeeld zien in de heiligen en profeten. Zo wordt de icoon 'theologie in kleuren'. Het voert terug op de eucharistische beleving van de kerk, onafscheidelijk verbonden met een hoogstaand moreel leven. Opleving van de oude iconenschilderkunst en liturgische vernieuwing kunnen niet zonder een vernieuwing van het leven als christenen. Men moet leren om als een christen te leven, ten volle geïntegreerd in het leven van de kerk als een echte gemeenschap.

Woordinflatie

Vader Zenon vertelt: "In onze moderne maatschappij worden we zó overstelpt met informatie dat er een overvloed van woorden is. Het gevolg is onverschilligheid en gebrek aan diepgang tegenover het woord. Mensen hebben weinig vertrouwen in woorden, geschreven dan wel gesproken. Daardoor spreekt de icoon met des te meer kracht en overtuiging."

Mensen zijn vandaag de dag op zoek naar waarheid en schoonheid. Zij kunnen schoonheid vinden in de kerk. Maar dan moet de liturgie wel een verwijzing zijn naar de hemelse schoonheid en niet slordig en onwaardig worden gevierd. De zang moet hemelse schoonheid oproepen. De iconen zullen deze schoonheid moeten uitstralen. Er zijn nog teveel iconen geschilderd op een manier die het gebed niet waardig zijn.

Net zo min als men de liturgische teksten wil aanpassen om ze 'begrijpelijk' te maken voor moderne oren, mag men de iconen versimpelen en ontdoen van hun verwijzing naar het mysterie dat ze weergeven. Het is de opdracht van de kerk om mensen te verheffen naar de hoogte van het goddelijk visioen, en niet om zelf af te dalen naar het vlak van menselijke banaliteit. Er is momenteel een discussie of het Slavisch in de liturgie niet vervangen moet worden door het moderne Russisch. Vader Zenon waarschuwt dat moderne taal meer gericht is op mondaine conversatie dan op gebed. Men zal de gelovigen moeten opvoeden in de oude taal. Dit is te vergelijken met het Latijn in de westerse kerk, waar de vervanging in moderne taal ook niet altijd tot een spirituele opleving leidde, aldus vader Zenon. Ik meen dat in Nederland de psalmvertaling van Ida Gerhardt en Marie van der Zeijde een geslaagd voorbeeld is van een vertaling uit het Hebreeuws waarbij de regelmatig gebruikte archaische woorden een religieuze bedding aan de psalmen geven.

Vader Zenon
aan het werk.

Een icoon openbaart.

De icoon wordt helaas nog te veel gezien als een plaatje bij een te vieren kerkelijk feest. Dan doet het er minder toe hoe de icoon er eigenlijk uit ziet. Men ziet zelfs kleurenfoto's die als iconen worden vereerd. Maar een icoon is geen illustratie, een icoon is een openbaring. De werkelijke scheppers van de iconen zijn de Kerkvaders. Gedurende eeuwen is de canon van de iconografie tot stand gekomen, totdat ze in de 12^e eeuw haar juiste vorm kreeg. De kerk had grote zorg dat de icoon zou weergeven wat de kerk leert. Alle afwijkingen werden in een conciliair proces afgewezen. Sinds de menswording van God in Jezus Christus geldt het oudtestamentische verbod niet meer dat God niet mag worden afgebeeld. Want in Jezus Christus is God en mens tezamen en onverdeeld in één persoon verenigd. Hij is tot onze verlossing mens geworden. Maar het afbeelden van God als Vader is door de kerk herhaaldelijk verboden en de iconen die dit toch laten zien, zijn omstreden. De icoon van de drie engelen bij Abraham is als weergave van de Drie-eenheid door de kerk geaccepteerd. Ook worden de icoon van de Theofanie (Dooop van de Heer) en de icoon van de Transfiguratie of Verheerlijking op de berg Tabor als iconen van de Drie-eenheid erkend.

Op de icoon van de Nederdaling van de Heilige Geest is het wezenlijk dat er een lege plaats geschilderd wordt, op de centrale plaats in de icoon, tussen de apostelen Petrus en Paulus in, en dat deze plaats niet, zoals nog wel eens gebeurt, gevuld wordt door de Moeder Gods. Want

Christus is de Heer der kerk en Hij liet geen opvolger op aarde achter die zijn plaats innam. Die lege plaats behoort aan Christus, zo zegt vader Zenon. Ik meen dat de term 'plaatsbekleder van Christus' voor de paus van Rome, als deze exclusief, met uitsluiting van andere bisschoppen wordt gebruikt, in dit opzicht verwarrend is.

Het zegenen en vereren van iconen.

Vader Zenon zegt dat het zegenen van iconen geen oude gewoonte is. De eerste rite van een iconenzegening is te vinden bij Peter Mohila (metropoliet van Kiev van 1633 tot 1646). Het is geen wijding, maar een zegening, en moet niet gezien worden als een sacramentele act. Als we een bijbel kopen vragen we ook niet dat deze eerst gewijd of gezegend wordt. Bij de zegening van een icoon erkent de kerk dat de icoon geschilderd is volgens de canonieke regels.

Voor de icoon geldt dat niet het materiële object wordt vereerd maar het prototype van de geschilderde afbeelding. En met prototype, zo versta ik, is niet alleen een oorspronkelijk voorbeeld bedoeld, maar de afgebeelde Christus of heilige zelf. Noodzakelijk is de inscriptie op de icoon, zodat de biddende gelovige die de icoon aanschouwt, weet wie hij in zijn gebed aanroept als voorspreker.

Voor ieder die de iconen een warm hart toedraagt en zeker voor wie zelf iconen schildert, zijn deze gedachten van vader Zenon van groot belang.

Paul Brenninkmeijer

Pater Gabriël (1920-2012)

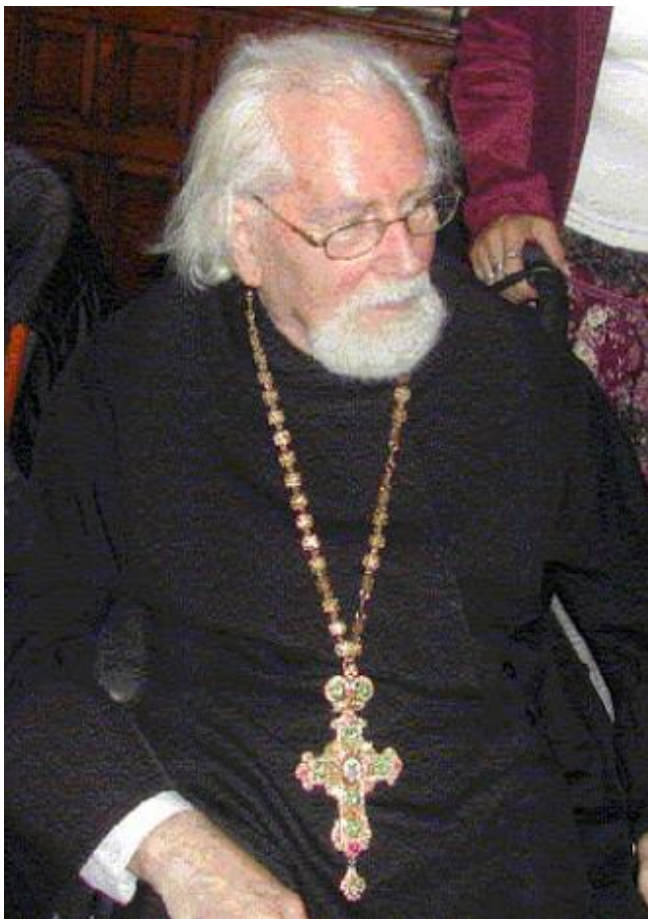
Enige herinneringen

De feiten zullen bekend zijn. Op 8 juni 2012 overleed pater Gabriël Münninghoff in het Kapucijnenklooster in Tilburg, op 92-jarige leeftijd. Behalve de feiten en de jaartallen zijn er de herinneringen, bij iedereen weer anders. Daarom heeft dit bericht zijn persoonlijke kanten. Iemand anders zal er weer dingen in missen.

Pater Gabriël kwam ik in het begin sporadisch tegen. Hij zat met een aantal andere paters in het klooster in Voorburg. We hebben het over midden jaren zeventig. Als vaker met studenten slavistiek was ik in het Amsterdamse koor, zeg maar gerust: verzeild geraakt. Pater Micheas was daar de voorganger, pater Gabriël deed de Randstad, behalve Den Haag, begreep ik, me niet erg verdiepend in hoe het allemaal in elkaar zat. Het koor vond ik interessant vanwege het Kerkslavisch, en ik nam me voor een jaartje mee te draaien. En we zijn nu 37 jaar verder.

Ik zag ergens een nummer van Pokrof; nam het geïnteresseerd door en vroeg aan Micheas of hij nog wat oude nummers had liggen. Een week later kwam hij aansjouwen met twintig jaargangen, bijna compleet. “Wat je doet, moet je goed doen,” grommelde hij. Alles las ik door. In de eerste jaargangen waren er zeven paters mee bezig, die de onderwerpen, onder meer: liturgie, iconen, literatuur, muziek, het leven der kerken, onder elkaar verdeelden.

Ik vond het een blad zonder veel opsmuk, feitelijk, en uiterst leesbaar. Er werd niet in gepreekt, het ging bijna altijd over Rusland, hoewel de Koude Oorlog er vrijwel afwezig was. Voor het eerst ontdekte ik, want over hem gaat het, de publicist Gabriël. Hij schreef meestal over de liturgie; de artikelen die hij vooral tus-

sen 1954 en 1980 schreef, een stuk of veertig schat ik, las ik gretig. Over de liturgie, de sacramenten, speciale wijdingen en gebruiken, het kerkelijk jaar, kortom alles wat je als koorzanger dient te weten. Het had gebundeld een mooi uitgaafje kunnen zijn.

Want hij kon het weten, als een van de grote kenners in Nederland. Een paar jaar later las ik een aantal jaargangen van *Het Christelijk Oosten*, en trof daar ook zijn artikelen aan, veel diepgravender. Opvallend waren twee bijdragen van Gabriël over Alexius Dmitrievskij (1856-1929), een Russische liturgist die tijdens allerlei reizen in Oost en West liturgische

handschriften overschreef, bestudeerde en erover publiceerde. Op dit werk was Gabriël in 1952 in Rome gepromoveerd. Het proefschrift heb ik niet gelezen, de artikelen zijn de moeite waard. *Het Christelijk Oosten* verloor ik uit het oog. Het blad werd breder, geleerder, ging in het Engels verder en verdween tenslotte boven de boomgrens. Terug naar Pokrof.

Pater Methodius had altijd over iconen geschreven, en na diens dood, in 1970, nam Gabriël het van hem over. Hij schreef iets van 25 artikels over kerkarchitectuur, iconen, fresco's, beeldhouwwerk en miniaturen. Het grootste deel van die periode verscheen het blad nog volledig in zwart-wit, ook de covers, maar de afbeeldingen, waar de auteur zelf voor zorgde, zagen er goed uit. Het viel me op dat de inhoud, ook weer, erg feitelijk was. De betekenis der iconen werd verklaard, maar de teksten bleven vrij van meditaties en bespiegelingen. De feitelijke informatie stond voorop. En ook in deze was hij iemand die het kon weten. Men zag hem als een kenner, begreep ik later.

Liturgie dus, en iconen; het meeste schreef hij tot 1980; daarna schreef hij wel regelmatig, maar over allerlei andere dingen in het leven der kerken. In die tijd overleed Micheas, Gabriël werd overste van het klooster, en hij kreeg er een paar parochies bij. Het was jammer dat voor zijn grote hartstochten, studeren en schrijven, minder tijd overbleef.

Ik maakte kennis met Gabriël in zijn hoedanigheid van redacteur van het blad, en die van priester.

Hij was 31 jaar werkzaam als redactiesecretaris, tot 1984, - deed ook lange tijd de administratie - en vanaf 1985 als hoofdredacteur, tot 2002, hoewel hij in de laatste jaren gas moest terugnemen. In die tijd, in 1984, begon ik ook aan het blad mee te werken.

Ik leerde hem kennen als priester. De parochie Amsterdam ging na de dood van Micheas naar hem over. De band met Micheas was altijd heel bijzonder geweest, hem opvolgen was waarschijnlijk niet gemakkelijk. Gabriël heeft zich er bijzonder voor ingespannen. "Alle tradities gaan door", was zijn uitgangspunt. Dat wil zeggen alle feestjes, alle uitstapjes, alles wat er bij een koor in de loop der jaren ontstaat. Hij was zo veel mogelijk bij de koorrepetities aanwezig, als meelevend priester, en als vraagbaak.

Want ik merkte wel dat hij een zeer geleerde man was. De teksten verklaarde hij, en zoals ge-

zegd, de iconen. In het iconenmuseum Recklinghausen was hij wel eens geweest, dus wat daar hing, zei hij, kende hij wel. Dat leek me een hele prestatie. Met de Russische kennissen die ik wel eens meenam, gelovig of niet, verstond hij zich moeiteloos. Servisch verstond en sprak hij ook. Hij kwam trouwens graag in die streken. En zijn brevier las hij in het Grieks, "Ik heb goed Grieks gehad." Bulgaarse kennissen van ons verraste hij weer met zijn kennis van hoe het in dat land ging.

Als voorganger was hij voorbeeldig: uiterst nauwkeurig en ingetogen. En muzikaal: van niet te onderschatten belang voor de koorzangers. Hij had een voorkeur voor Dmitrij Bortnjanskij en hield ook van Servische melodieën, altijd wat opgewekter. Ingetogen waren ook zijn preken: geen krullen en smaakmakende verhaaltjes, maar met een zekere eenvoud verklaarde hij waar het in deze dienst om ging. Het waren ook geen lange preken, en ze lagen dicht bij wat je in de Russische kerken hoorde.

Hoe ouder we worden, hoe meer er is te vieren. In 1987 was hij veertig jaar priester. Wie in dit verhaal nogal wat feitelijkheden mist - mijn bedoeling was niet hier zijn leven puntsgewijs te beschrijven - kan ik verwijzen naar het artikel dat p. Antonie Vriens bij die gelegenheid schreef, in Pokrof aug-okt. 1987, jaargang 34, nummer 4. Een uitvoerig verhaal, maar niet zonder fouten, zoals Gabriël, altijd kritisch, altijd alert, erover opmerkte. En tien jaar later zijn vijftigjarig priesterschap, met de wijding tot archimandriet en het koninklijk lintje.

Toen hij niet meer tot voorgaan in staat was, heeft hij nog zolang mogelijk de diensten bijgewoond, op een eigen zetel naast het altaar. Zo lang mogelijk ook probeerde hij op de been te blijven. En de laatste jaren van zijn leven bracht hij door in het Kapucijnenklooster te Tilburg.

De uitvaartdienst had plaats op een zonnige dag: 14 juni jl., in de kerk van het klooster. Wat we er ook van mochten denken, de dienst werd gedaan in de Latijnse traditie. Met enige Slavisch-Byzantijnse gezangen door afgevaardigden uit de koren. En de teraardebestelling gebeurde volgens de Slavisch-Byzantijnse traditie. Vader Harry Sterenberg ging voor. De plechtigheid werd besloten met driemaal het gezang *Christos Voskrese* (Christus is verrezen) uit de paasdienst, op een Servische melodie.

Dolf Bruinsma

Verborgen licht

Efrem's theologie wederom ontdekt als inspiratie voor nu

Kees den Biesen heeft een prachtig boek geschreven over Efrem de Syriër (4e eeuw) en zijn oeuvre: *Dank aan het Verborgen Licht. De vroegchristelijke poëzie van Efrem de Syriër*. Het is een publicatie waarin Efrem's theologie én Den Biesens visie daarop, helder en duidelijk uit de doeken worden gedaan. Den Biesen heeft zich vooral gericht op de dichterlijke werken binnen dat oeuvre. Die poëtische geschriften beschouwt Den Biesen als een integraal onderdeel van Efrem's theologie. Zij maken er overigens ook de meerderheid van uit. Poëzie en theologie staan niet tegenover elkaar, eerder het tegendeel. Efrem's theologie is poëtische theologie!

Den Biesen ontvouwt in dit boek geleidelijk aan zijn visie op Efrem. Hij begint met een Inleiding, 'Vroeg-christelijke poëzie voor hedendaagse christenen', die hijzelf als "in vogelvlucht" betitelt.

Hij legt er de bedoeling en opbouw van het boek in uit. Vanuit deze weidse vogelvlucht besteedt hij allereerst aandacht aan de bredere context van Efrem's leven. Dat is de thematiek van hoofdstuk 1, 'Efrem in ruimte en tijd'. Het is boeiend te lezen hoe de levensbeschouwelijke wereld van Efrem er één van een grote diversiteit was: joodse, zoroastrische, 'heidense', gnostische, manichese en christelijke medeburgers bevolkten Efrem's geboortestad Nisibis. Hetzelfde gold voor Efrem latere ballingsoord, het westelijker gelegen Edessa (binnen de grenzen van het officieel christelijk geworden Romeinse Rijk, waar hij naar toe vluchtte voor het oprukkende Perzische Rijk). Deze stad waar Efrem uiteindelijk zou sterven, had een nog duidelijker kosmopolitisch en 'gemengd' karakter.

Onder de christenen in Edessa waren vele groeperingen: arianen, bardaisanieten, marcionieten én de geloofsgemeenschap die zich beriep op het Concilie van Nicea (325). Deze laatste, waartoe ook Efrem behoorde, zou later de geschiedenis ingaan als de rechtgelovige Kerk. Efrem er voer standpunten van christenen en niet-chris-

tenen uit de religieuze smeltkroes waarin hij leefde, als evenzovele uitdagingen aan zijn eigen orthodoxe gemeenschap. Op dichterlijke en bijwijlen geniale wijze wist hij er stelling tegen te nemen. Den Biesen maakt duidelijk dat Efrem daarbij geen platte apologetiek bedreef of aan eendimensionale ketterbestrijding deed, maar op een literaire wijze datgene wilde behoeden en verdedigen waarom het in het christelijk geloof volgens hem, Efrem, ten principale ging.

Ook situaties en denkbepelden in zijn eigen geloofsgemeenschap die Efrem niet conform het evangelie achtte, stelde hij onder kritiek. Dit betrof de vastgeroeste positie van vrouwen binnen een patriarchale cultuur die Efrem als onchristelijk beschouwde. Alles zeer boeiend om te lezen. Den Biesen vertelt uitgebreid hoe Efrem daarin nieuwe, voor vrouwen positieve initiatieven

nam, waarvan sommige bijvoorbeeld tot op de dag van vandaag doorwerken in een erfgename van Efrems gedachtewereld, de Syrisch-orthodoxe Kerk van nu. Dat is – ook al heeft Den Biesen dat misschien totaal niet zo bedoeld – duidelijk een correctie op de negatieve (soms ook niet helemaal ontorechte) beeldvorming die sommige mensen hebben aangaande Kerkvaders als ‘bewezen’ vrouwenhaters.

In hoofdstuk 2 zoomt Den Biesen vanuit de weidse “vogelvlucht” in op ‘Efrem in taal en poëzie’. Het gaat hier nog enigszins over de ‘buitenkant’ van Efrems literaire en vooral dus poëtische werk. Den Biesen plaatst dit oeuvre binnen de grootse traditie van het Syrisch. Deze deelt in het grote letterkundige erfgoed van het antieke Midden-Oosten, met wortels die terugreiken tot een al tweeduizend jaar vóór Efrem bestaande Mesopotamische literatuur. Door eeuwenoude links van taal, alfabet en literatuur is Efrems werk verder ook heel uitdrukkelijk verbonden met de bijbelse wereld. Tevens hadden zijn hymnen een belangrijke invloed op de latere Griekstalige christelijke dichtkunst van mensen als Romanos Melodos (6^e eeuw) en andere Byzantijnse hymnografen uit Syrië.

In hoofdstuk 3, ‘Een symbolische visie op God, mens en wereld’, doet Den Biesen uit de doeken hoe hij Efrems theologie ziet. Hij noemt deze ‘symbolisch’: “[e]en symbolische visie, dat wil zeggen een christelijke theologie die zowel in haar taal als in haar inhoud en denkwijze volledig is gebaseerd op het symbolisch karakter van schepping en openbaring. De wereld waarin wij leven, de heilsgeschiedenis van God en zijn mensen, de geboorte en verrijzenis van Jezus Christus, de kerk en haar sacramenten, ons leven van alledag, de uiteindelijke voltooiing van ons menselijk bestaan; alles is symbolisch, dat wil zeggen drager van de verlossende ontmoeting met God.” (hoofdstuk 3, p 77). In hoofdstuk 3 behandelt de auteur de symbolische theologie vooral op het niveau van de taal. In hoofdstuk 4, ‘Van symbolische taal naar symbolisch denken’, duikt Den Biesen weer een niveau dieper, dat van het denken. En vandaaruit trekt Kees den Biesen, in hoofdstuk 5 ‘De wijsheid van symbolische theologie’, de visie van Efrem als het ware open naar onze tijd, om dan in hoofdstuk 6, ‘Christelijke literatuur. Liturgie en levenskunst’ in te gaan, in bredere zin, op de betekenis van de symbolische theologie voor nu. Symbolische theologie onderscheidt zich met name (maar niet alleen) van bepaald rationalistisch denken binnen de westerse theologie. De

weg die Efrem gaat binnen de theologie, is er niet een van begrippen (concepten). Den Biesen toont helder de betekenis en kracht van Efrems symbolische denken aan en dit als een volwaardige, volwassen theologie. Het ‘theologiseren’ à la Efrem heeft zich volgens Den Biesen zelfs *binnen* die oosterse theologie als een eigen, heilzame route betoond, die men overigens ook daar jammer genoeg al snel voor een groot deel weer kwijtraakte. In het christelijk Oosten zelf immers doemden reeds kort na Efrem de eenzijdige bijbeluitleggingen en christologieën (theologie over Christus) op van Alexandrië (Egypte) en van Antiochië (Griekstalig West-Syrië van die tijd). Den Biesen legt tevens de vinger op de zere plekken waar de moderne westerse academische theologie in haar rationalistische vormen tekortschiet. Daarbij legt hij helder uit dat het poëtische overigens het rationele niet uitsluit; gevoel niet tegenover verstand staat. Efrem denkt immers niet in tegenstellingen (“dualistisch”), maar polair en paradoxaal. De Syrische poëzie, waaronder die van Efrem, heeft van de duizenden jaren oude Mesopotamische literatuur het dichterlijke tweegesprek (Syrisch: *soḡyātā*) geërfd. Den Biesen beschrijft prachtig, met daarbij mooie stukken in vertaling van zijn hand, hoe in ‘Het Leerdicht over de Kerk IX’ Efrem in zo’n dialoog tussen verstand enerzijds en liefde anderzijds – haast in een onderlinge tweestrijd – zoekt naar het gelovige evenwicht. Den Biesen laat zien dat de “multidimensionale taal” van Efrems theologie nog steeds zou kunnen inspireren tot een weg uit welke eendimensionaliteit ook. Hij onthoudt zich daarbij van goedkope kritiek op het moderne theologische denken. Bij hem geen ‘vroeger was alles beter’. Hij wijst ook op de hevige beperkingen van juist traditionalistische vormen van theologie, zoals die zich met name in de voorbije 20^e eeuw voordeden.

Efrem is een zoon van het christelijk Oosten. In hem komt het genie van het oosters christendom duidelijk naar voren. Bij het lezen van dit boek en in gesprek met anderen hierover realiseerde ik mij tegelijkertijd dat we de eigenheid van de weg van Efrem niet al te zeer moeten plaatsen tegenover het westers christendom in zijn geheel. Dat doet Kees den Biesen trouwens ook zelf niet. Hij plaatst Efrem bijvoorbeeld als subliem christelijk dichter samen met de westerse Dante op gelijke maar eenzame hoogte. Ikzelf denk verder – geografisch dichter bij huis – aan mensen als Hadewijch en Ruusbroec, aan

op zijn manier de dichter Gezelle, of aan Julian of Norwich uit Engeland. Ook zij wisten rationalistische en eendimensionaal-dogmatische denkpaden van hun tijd te doorbreken. Mensen als zij en nog vele anderen putten uit dezelfde bevrijdende diepe stroom van het Evangelie. Efram is onder hen zeker niet een van de minsten. Het is dan ook goed dat Kees den Biesen hem met zijn 'Dank aan het Verborgene Licht' dichter bij het

Nederlandstalige publiek heeft gebracht.

Leo van Leijssen

Kees den Biesen, *Dank aan het Verborgene Licht. De vroegchristelijke poëzie van Efram de Syriër*, Bar Ebroyo Press 2012, ISBN 978-90-5047-053-3, (rond) € 20, te verkrijgen bij <http://morephrem.com/bookshop>.

richten * korte berichten * korte berichten *
* korte berichten * korte berichten * korte

ICONENEXPEDITIE: 12 ICONEN OVER DE CHRISTUSMYSTERIES SAMENWERKINGSPROJECT IN JAAR VAN HET GELOOF

In het kader van het Jaar van het Geloof dat binnen de rooms-katholieke kerk van start gaat op 11 oktober a.s. heeft de bekende iconoschilder Geert Hüsstege 12 iconen met de Christusmysterieën (o.a. Geboorte, Doop, Transfiguratie, Verrijzenis) vervaardigd. Op zondag 30 september worden ze in een Byzantijnse liturgie m.m.v. de Byzantijnse koren om 11.45 u in de kathedrale basiliek Sint-Jan Evangelist te 's-Hertogenbosch gewijd. Op donderdag 11 oktober wordt om 19.00 uur het "Jaar van het Geloof" en daarmee de tentoonstelling van deze iconen geopend met een pontificale Eucharistieviering in dezelfde Bossche

Sint-Jan. Daarna zullen ze als een reizende tentoonstelling (incl.korte uitleg) – als een 'iconenexpeditie' – parochies en kerkelijke gemeentes in het land aandoen. Het project is in samenwerking met de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Bent u geïnteresseerd in deze tentoonstelling in uw plaatselijke geloofsgemeenschap, neemt u dan contact op met 040 - 84 23 652. Ook voor het 'adopter' van de kosten van een van de iconen worden nog geïnteresseerden gezocht (zelfde tel.nr).

LEESGROEP OECUMENE EN OOSTERS CHRISTENDOM, 'VERBORGEN LICHT', OKTOBER-NOVEMBER 2012

We lezen *'Dank aan het verborgene licht. De vroegchristelijke poëzie van Efram de Syriër'* (Bar Ebroyo Press 2012, ISBN 978-90-5047-053-3, 214 pp), het boek dat Kees den Biesen schreef over deze belangrijke Syrischtalige auteur uit de 4^e eeuw en over de grote betekenis van diens symbolische theologie voor nu.

NB Het boek dient u zelf aan te schaffen via <http://morephrem.com> (clicken op Bookshop) of tel. 053-4614764 (vragen naar pater Sait).

Data en tijd: woensdagmiddagen 17 oktober, 31 oktober, 14 november en 28 november 2012, 14.00-16.30 uur.

Plaats: 'De Beiaard', Vrouwen van Bethanië, Stadhouderslaan 37, 3583 JC Utrecht.

Begeleiding: Leo van Leijssen.

Maximaal aantal deelnemers: 12

Kosten: €50,-

Er zijn nog enkele deelnameplaatsen open.

SYMPOSIUM 'WISSELENDE PERSPECTIEVEN. RUSSISCHE ORTHODOXIE, ROOMS-KATHOLICISME EN DE OECUMENE', KASTEEL HERNEN, ZATERDAG 24 NOVEMBER 2012

Symposium met lezingen door:

- **Prof dr Alphons Brüning**, bijzonder hoogleraar vredesvraagstukken Oost-Europa, «Overzicht en analyse van de oecumenische betrekkingen tussen de Rooms-katholieke Kerk en de Russisch-orthodoxe Kerk»;
- **Fr dr Kirill Hovorun**, priestermonnik en hoofd van het doctoraatsprogramma theologie onder verantwoordelijkheid van het Russisch-orthodoxe patriarchaat, «The regional and universal Church in the current Orthodox-Catholic dialogue»;
- **Michiel Peeters fschb**, priester en voormalig secretaris rooms-katholieke aartsbisschop Moskou, «Visie op en bijdrage van de Rooms-

katholieke Kerk in Rusland aan oecumenische relaties in Rusland»;

- **V. Hildo Bos**, priester Russisch-orthodoxe parochie Amsterdam, «De deelname van de Orthodoxe Kerk aan de oecumenische beweging in Nederland».

Naast de lezingen met discussie is er een kort middaggebed. Voor volledig programma, zie www.oecumene.nl, onder: agenda.

Datum en tijd: zaterdag 24 november 2012, 10.30 -17 uur (incl. lunch en afsluitende borrel)

Plaats: Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH Hernen (gem. Wijchen).

Kosten: €20,-

DIDASKALÍON ~ OOSTERS CHRISTENDOM EN WESTERSE CULTUUR JAN-MRT 2013: DE BIJBEL IN DE SYRISCHE TRADITIES

Didaskalíon ~ Oosters christendom en westerse cultuur is een samenwerking tussen de A.A. Brediusstichting te Hernen en de Katholieke Vereniging voor Oecumene. In zijn derde seizoen van het Didaskalíon zal het gaan over de Bijbel en de oosterse christenen van de Syrische tradities. We lezen inspirerende teksten van hun kerkvaders en uit hun liturgische erfgoed, als uitgangspunt tot onderlinge dialoog én de vraag: waar inspireren zijn ons? Na een algemene inleiding staan vijf gedeelten van de Bijbel centraal (Tora, Profeten, Psalmen, niet-evangelische nieuwtestamentische tekst, Evangelie) én hun 'commentatoren'. We zullen kleurrijke figuren ontmoeten als Efreem de Syriër, Romanus de Zanger, Theodorus van Mopsuestia, Theodoretus van Cyrhus en anderen.

Tijdstip: Vrijdagen 18 januari, 15 februari, 15 maart 2013, 11.00 – 16.15 uur (lunch aangeboden).

Plaats: A.A. Brediusstichting, Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH, Hernen (bij Wijchen)

Inleider: Leo van Leijsen, theoloog en medewerker Oosterse Kerken van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Kosten: €75,- (incl. reader op de eerste bijeenkomst). Bij aanmelding ontvangt men informatie over betaalwijze.

Facultatief bezoek: aan een oosterse parochie (extra kosten €10,-).

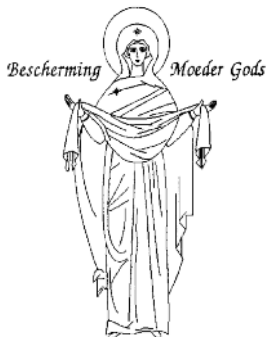
Vervoer: goed per auto te bereiken of per openbaar vervoer vanaf NS Wijchen.

Programma: zie www.brediusstichting.nl of www.oecumene.nl

Opgeven: A. A. Brediusstichting te Hernen, 0487 531387 of brediusstichting@hetnet.nl (liefst vóór, 6 januari 2013).

Erratum vorige Pokrof

Bij het artikel van Roman Fihás, 'De kerken in Oekraïne', Pokrof 2012-3, pp 9-11, moet worden toegevoegd:
Vertaald uit het Engels door Jan Buruma.

Katholieke Oosterse Liturgievieringen okt-nov 2012

Amsterdam
Occohofje, Nieuwe Keizersgracht 94

Delft
Oude Delft 18

's-Gravenhage
Huize Maria Ecclesiae, Eisenhowerlaan 120

Eindhoven
Eikenburg, Aalsterweg 289

Haarlem
Jansstraat 41

's-Hertogenbosch
Catharinakerk, Kruisbroederhof 4

Nijmegen (BG)
Dobbelmanweg 3

Nijmegen (NBK)
Titus Brandsma-gedachteniskerk (Jozefkerk), Keizer Karelplein

Rotterdam
Eendrachtskapel, Eendrachtstraat 95, 3012 XH

Tilburg
Kapel verzorgingscentrum St. Jozefzorg, Kruisvaarderstraat 32

Utrecht (BG)
Kapel Zorgcentrum West, ingang Kanaalstraat 197

■ **Amsterdam:**
(Byzantijnse Gemeenschappen)
Zondag 11 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Alle diensten van de Byzantijnse Gemeenschappen (BG) in het land zijn onder

voorbehoud. Voor verdere informatie: www.pokrof.nl of het desbetreffende secretariaat.

■ **Boekelo:** (BG)
Zondag 11 november, 10.30 u: Goddelijke Liturgie in St.-Marcellinuskerk, Beckumerstraat 167, 7548 BD.

■ **Eindhoven:** (BG)
Zondag 7 oktober, 11.30 u: Goddelijke Liturgie. *Dag van de Pokrofgemeenschappen.*
Zaterdag 4 november, 11.30 u: Goddelijke Liturgie.

■ **'s-Gravenhage:** (BG)
Zaterdag 20 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 27 oktober, 19 u: Vespers.
Zondag 28 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 17 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 24 november, 19 u: Vespers.
Zondag 25 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.

■ **Groningen**
(Tilburg Byzantijns Koor)
Zondag 28 oktober, 10.30 u: Goddelijke Liturgie samen met het Gronings Byzantijns Koor in de Salvator-Mariaparochie, Hora Siccamasingsel 202.

■ **Haarlem:** (BG)
Zaterdag 13 oktober, 19 u: Goddelijke Liturgie.

■ **'s-Hertogenbosch:** (TBK e.a.)
Zondag 30 september, 11.45 u: Goddelijke Liturgie m.m.v. meerdere Byzantijnse koren; met voorafgaand iconwijding i.v.m. 'Iconen-expeditie' in het kader van het Jaar van het Geloof, Sint-Jans-kathedraal.

■ **'s-Hertogenbosch:**
(Johannes van Damascus-gemeenschap)
Iedere zondag 10.15 uur:

Goddelijke Liturgie; soms bij afwezigheid van een priester Metten i.p.v. Goddelijke Liturgie.

Bijzondere diensten:
Zondag 7 oktober, Negentiende Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 14 oktober, Twintigste Zondag na Pinksteren, Zondag van de Vaders van het Zevende Oecumenisch Concilie van Nicea (787), *viering van het 35-jarig bestaan van de Johannes van Damascus-kapel*, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 21 oktober, Eenenwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Metten.

Zondag 28 oktober, Tweeenwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 4 november, Drieënwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 11 november, Vierenwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 18 november, Vijfenwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 25 november, Zesenwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Voor verdere inlichtingen: Myryam Corsten, 073-6890148.

■ **Laren:** (UBK)
Zondag 28 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie, in Parochie St Jan - de Goede Herder, Brink 33.

■ **Nieuwegein:** (BG)
Zondag 21 oktober, 10.30 u: Bisschoppelijke Liturgie, hoofdvorganger: Oekraïense Grieks-katholieke bisschop Hlyb uit Londen, m.m.v. Lysenko-koor in St.Nikolaaskerk, Utrechtsestraatweg 8.

■ **Nijmegen:** (BG)
Zaterdag 27 oktober, 19 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 24 november, 19 u: Goddelijke Liturgie.

■ **Nijmegen:** (Nijmeegs Byzantijns Koor)
Zaterdag 6 oktober, *Viering van de 19^e Zondag na Pinksteren*, 19 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 5 november, *Viering van de 23^e Zondag na Pinksteren*, *40-jarig jubileum Nijmeegs Byzantijns Koor*, 19 u: Goddelijke Liturgie.
Voor informatie: www.hetnbk.nl of dhr Joop van der Post, e-mail: j.vanderpost@planet.nl.

■ **Ottersum:** (NBK)
Zondag 7 oktober, 19^e Zondag na Pinksteren, *Viering van een 40-jarig huwelijk*, 10.30: Goddelijke Liturgie, in parochie H. Johannes de Doper Raadhuisstraat 3.

■ **Rotterdam:** (BG)
Zondag 4 november, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.

■ **Tilburg:** (TBK)
Zondag 14 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 11 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Iedere 2^e zondag van de maand (behalve in zomervakantie) is er de Byzantijnse liturgie in de 'thuiskapel' aan de Kruisvadersstraat. Voor actuele informatie: www.tilburgsbyzantijnskoor.nl

■ **Utrecht:** (BG)
Zondag 18 november, 25^e Zondag na Pinksteren, 10.30 u: Goddelijke Liturgie.

De illustraties op de omslag:

Voor- en achterzijde: *Intrede van de Moeder Gods (21 november)*, Russisch (Foto: Temple Gallery, Londen).

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

